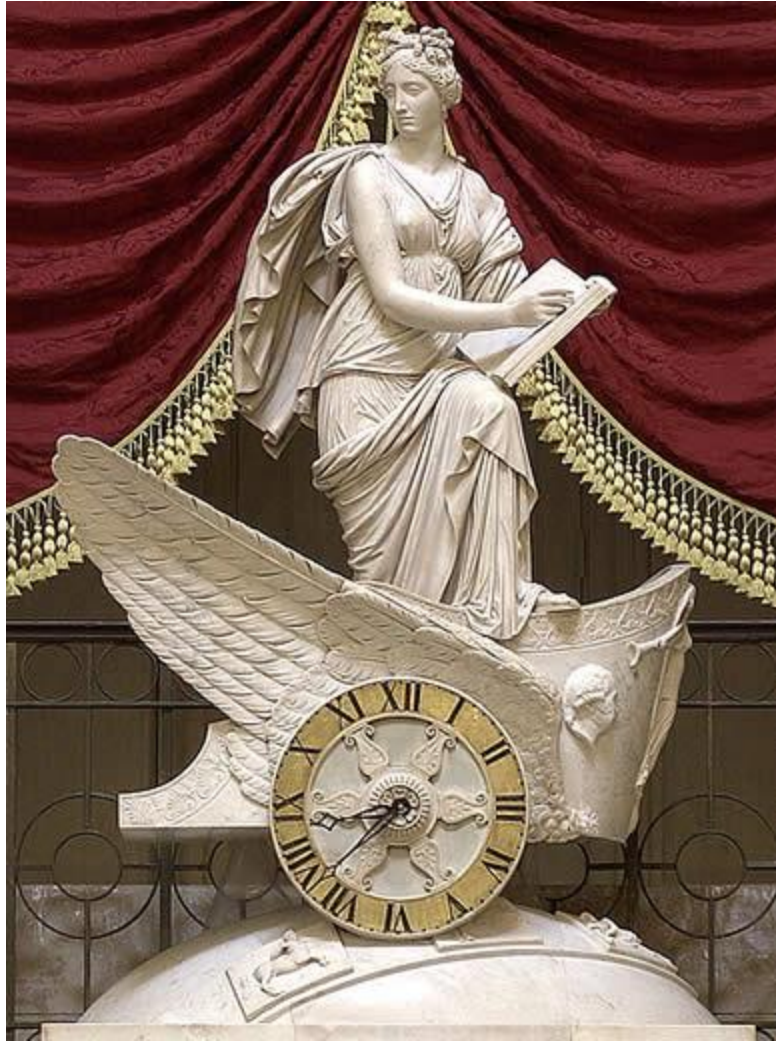

KLEIO-HISTORIA

Tijdschrift voor Geschiedenis

(2015) NUMMER 1

Colofon

1^e jaargang 2015, nummer 1

Alle auteursrechten ten aanzien van de inhoud worden uitdrukkelijk voorbehouden

© Kleio-Historia, Kekerdom 2015

Redactie

Drs. Mark Beumer

Omslag ontwerp: Mark Beumer

Lay-out: Mark Beumer

Afbeelding omslag: Kleio, de Griekse godin der Geschiedenis

ISSN: 2452-1507

Inhoudsopgave

Voorwoord <i>Mark Beumer</i>	4
Van ὑγίεια naar Hygieia. Personificatie of probleem? <i>Mark Beumer</i>	5
Jacobus Colyer en de Vrede van Karlowitz (1699) <i>Mark Beumer</i>	19
Denken of Doen? <i>Dr. Bram Roth, Docent natuurkunde IJsselcollege</i>	25

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt een nieuw tijdschrift voor de letteren. Geschiedenis, filosofie, onderwijskunde, religie kunnen allemaal aan bod komen. De titel Kleio-Historia verwijst enerzijds naar de Griekse godin van de geschiedenis en anderzijds naar de geschiedenis als onderzoek en wetenschap. Kleio was een der negen Muzen en werd afgebeeld met een boekrol, een griffel en in nabijheid van boeken. Ze schreef de namen en daden van grote helden in de wereld op, en bewaarde die. Af en toe wordt ze ook met een wateruurwerk afgebeeld. Dat staat symbool voor de tijd die loopt. Net zoals haar acht zusters is ze de dochter van de oppergod Zeus en de Titane Mnemosyne. Kleio baarde de koning van Makedonia, Pieros, haar zoon Hyakinthos. Historia is de Latijnse naam waarvan ons woord historie is afgeleid. De oorspronkelijk betekenis is die van onderzoek, kennis door onderzoek en verslag van opgedane kennis. Historia is verder afgeleid van het Griekse 'histor', dat wetend of kundig betekent en als naamwoord vertaald wordt met rechter of getuige. Historia was dus een zaak van zien en weten, kennen of oordelen. De betekenis ervan werd geleidelijk aan vervormd tot kennis of verhaal van de menselijke gebeurtenissen, maar oorspronkelijk was het kennis kortweg.

Dit digitale tijdschrift biedt ruimte aan sterk wetenschappelijke artikelen met een combinatie aan verschillende invalshoeken, tot de eerste artikelen van beginnende wetenschappers. Het komt helaas vaak voor dat artikelen worden geweigerd vanwege de complexiteit. Dat is hier niet het geval. Ik wil graag een groter platform bieden.

In dit eerste nummer vindt u een artikel over Hygieia, die een belangrijke rol vervult in de Griekse godsdienst en antieke geneeskunde. Haar identiteit is al honderd jaar onderdeel van discussie. Moet zij als een godin of personificatie beschouwd worden? Daarnaast komt de onbekende diplomaat Jacobus Colyer naar voren, die in 1699 de Vrede van Karlowitz tot stand bracht tussen het Ottomaanse Rijk en de Heilige Liga. Tot slot een artikel van dr. Bram Roth en zijn leerlingen die een veelbelovend onderzoek hebben verricht naar de historie van experimenten. In drie periodes is onderzoek verricht.

Ik hoop dat u veel plezier beleeft aan dit eerste artikel.

Met vriendelijke groet,

Mark Beumer, historicus
Oprichter en eindredacteur

Van ὑγίεια naar Hygieia. Personificatie of probleem?

Mark Beumer

We see that intelligence, faith, hope, virtue, honour, victory, health, concord and other things of this sort have power, but not the power of gods. For they are either properties inherent in ourselves – like intelligence, hope, faith, virtue and concord – or objects of our desire – like honour, health and victory. I see the value of these things, and I see that statues are dedicated to them. But why they should held to possess divine power I cannot understand without further investigation. (Gaius Aurelius Cotta, *On the Nature of the Gods* 3.61)¹

Cicero kent macht toe aan ‘objecten van ons verlangen’ zoals gezondheid, maar geen goddelijke macht. Hij ziet ook dat er standbeelden aan deze begrippen gewijd worden. Deze begrippen zijn als figuren ook in de oude Griekse wereld bekend. *Hygieia* (Gezondheid), *Eirene* (Vrede) en *Themis* (Recht) zijn figuren met een vreemd karakter. Deze figuren verkeren in een soort schemerwereld, waarbij de moderne vraag gesteld kan worden of zij godheden, personificaties of *numina* zijn. Ik neem Cicero’s aansporing op om verder onderzoek te doen om zo ‘de waarde van deze dingen’ te begrijpen.

Probleemstelling en benadering

Mag Hygieia als personificatie gezien worden en mag personificatie worden toegepast op haar en andere figuren binnen de antieke religie? Wat is personificatie en komt dit in de Griekse wereld voor? Ook moet de vraag gesteld worden hoe het concept gezondheid in de oudheid werd begrepen en hoe dit begrip zich heeft ontwikkeld tot de figuur Hygieia die aan de zijde van Asklepios staat. Het is belangrijk hoe Hygieia in antieke teksten wordt omschreven en met wie zij verkeert. Zo wordt een beeld geschetst van haar identiteit. Hierna worden vragen gesteld over Hygieia en vanuit welk perspectief zij gezien wordt. De bovengenoemde probleemstelling wordt beantwoord met diverse antieke teksten zoals inscripties, reisteksten, hymnen, biografieën en medische teksten, die chronologisch te dateren zijn in centraal-Griekenland tussen de vierde eeuw v. Chr. en de tweede eeuw n.Chr.

In deze bijdrage beschouw ik Hygieia vanuit de Grieks-Romeinse religie, die bestaat uit een gestructureerd geheel van religieuze figuren die verschillende rollen spelen binnen een groot aantal rituelen, uitgevoerd door burgers met als doel het verkrijgen van gunsten in ruil voor rituelen en offers.² Hygieia wordt in dit artikel vanuit drie invalshoeken bekeken, namelijk vanuit de concepten ὑγίεια (gezondheid), identiteit en personificatie. Het doel is om haar identiteit te verhelderen. Identiteit moet hier begrepen worden als de persoonlijkheid van een religieuze figuur die gevormd wordt door mythologie, contacten met heroën, de manier waarop deze figuur in een ‘nationaal’ verleden wordt geplaatst door Bremmer en Erskine en de invloed op de vorming van culten en op de status van smekelingen.³ In antieke teksten die het concept gezondheid beschrijven, wordt het concept ὑγίεια bestudeerd⁴ door middel van het *Corpus Hippocraticum*⁵ en Plato’s gezondheidsconcept in zijn *Republiek* waarbij hij vaak aan

¹ Cicero, *On the Nature of the Gods* 3.61 in Stafford (2000:1). Dit citaat wordt vaak ten onrechte aan Cicero zelf toegeschreven.

² Parker (2011:84-97); Wes (1978:117-129), aldaar 117-120.

³ Bremmer en Erskine (2010:248).

⁴ Antieke auteurs die over gezondheid schrijven zijn iets anders dan antieke medische teksten zelf. In het *Corpus Hippocraticum* wordt over gezondheid gesproken. Plato was geen arts, maar schreef in zijn *Politeia* (vertaald als Staat of Republiek) wel over gezondheid en ziekte, de relatie tussen lichaam en geest en de stad.

⁵ Zie bijvoorbeeld Godderis 2005.

Hippokrates refereert.⁶ Na de analyse van het begrip ὑγίεια⁷ pas ik de concepten προσωποποιία (spraak leggen in de mond van een karakter) en personificatie toe op Hygieia, waardoor een nieuwe visie op personificatie ontstaat en daarmee de vraag beantwoord wordt of Hygieia binnen deze concepten past. Deze kijk op Hygieia is uniek omdat een dergelijke studie niet eerder verricht is.⁸ Hierna volgt een overzicht van antieke bronnen waarin Hygieia beschreven wordt. Daarna volgt een thematisch historiografisch overzicht. Het zal duidelijk worden dat het begrip personificatie niet zomaar mag worden toegepast op godheden binnen de antieke maatschappij.

Antieke bronnen

Hieronder volgt een overzicht van de antieke bronnen waarin het concept ὑγίεια en Hygieia beschreven worden.

1. Het *Corpus Hippocraticum* geeft inzicht in hoe ὑγίεια ('gezondheid') begrepen wordt via de humorenleer en wordt ten onrechte aan Hippokrates (ca. 460-370 v.Chr.) alleen toegeschreven.⁹ Op basis van stijl, inhoud en historische details moet het corpus op zijn vroegst rond 350 v.Chr. samengesteld zijn en sommige teksten misschien een eeuw later dan 350 v.Chr.¹⁰
2. De dichter en retor Likymnios schrijft rond 420 v.Chr. over als 'Bright-eyed mother, highest queen of Apollo's august throne, desirable, gently-laughing Health.' De *Hymne aan Hygieia* wordt ten onrechte door Sextus Empiricus aan Licymnius toegeschreven.¹¹
3. De *Hymne aan Hygieia* wordt aan Ariphton uit Sikyon toegeschreven. Hoewel Ariphton als een laat-klassieke of vroeg-hellenistische dichter wordt gezien, wordt zijn hymne pas bevestigd in de derde eeuw n.Chr.¹² Het bronmateriaal bestaat uit twee inscripties. Een inscriptie uit Attika is gevonden op een steen¹³ in Kassel en gedateerd in de derde eeuw n.Chr. De tweede inscriptie komt uit Epidauros en wordt in de tweede of derde eeuw n.Chr. geplaatst.¹⁴
4. Plutarchos (ca. 45-120 n.Chr.) is een Grieks biograaf en filosoof uit Chaironea die Athena Hygieia beschrijft in een droom van Perikles, wanneer een van zijn arbeiders van een stelling valt.¹⁵ Door de stichting van een soort filosofische school in Chaironea en zijn politieke carrière, wordt Plutarchos als een betrouwbare bron gezien voor het leven uit de klassieke Oudheid.¹⁶ Toch speelt standplaatsgebondenheid bij Plutarchus

⁶ Plato wordt door Sarah Brill in haar dissertatie uitvoerig behandeld. Zij onderzoekt het concept van gezondheid in zijn *Republiek*, maar haalt ook andere van zijn werken aan. Zie Brill 2005. Over Plato en Hippokrates zie (Nutton 2012:116-130), aldaar 116. Andere auteurs die over gezondheid schrijven komen ook aan bod.

⁷ Het gezondheidsconcept in de oudheid is gecompliceerd. Hoewel de humorenleer vaak centraal staat, is dit geen eenduidig concept met een vaststaande betekenis. Plato refereert bijvoorbeeld aan Hippokrates, maar past zijn eigen visie toe, waarbij de relatie tussen arts en patiënt onder andere centraal staat.

⁸ Kranz (2010:43-49). Kranz besteedt weliswaar een kleine paragraaf aan de vraag of Hygieia als personificatie of godin gezien moet worden, maar beperkt zich tot vijfde en vierde eeuw v.Chr. en richt zich daarbinnen op votiefreliëfs, waar hij voornamelijk Stafford en Leventi volgt en geen eigen visie geeft, waardoor zijn betoog niet overtuigt.

⁹ Godderis (2005:22).

¹⁰ Nutton (2012:52).

¹¹ *Likymnios*, Fragment 769 in Campbell (1993:35); Lardinois, Blok, van der Poel (2011:220).

¹² Lardinois, Blok, van der Poel (2011:220).

¹³ Deze steen zou door Grieks sprekende soldaten in het Romeinse leger als talisman zijn meegenomen naar hun gamizoenssteden. De functie als hymne zou dan wegvallen, omdat zingen vlak voor een aanval niet waarschijnlijk lijkt. Zie Versnel (1981:210).

¹⁴ *IG IV²* 1, 132

¹⁵ Plutarchos, *Leven van Perikles* 3.13.8.

¹⁶ Lanzilotta en Gallarte (2012:1).

een belangrijke rol wanneer hij over Perikles (495-429 v.Chr.) spreekt, maar is dit niet overall even duidelijk.¹⁷

5. Pausanias (115-180 n.Chr.) schreef een reisbeschrijving van Griekenland, waarin hij de wereld vanaf de zevende eeuw v.Chr. beschrijft.¹⁸ Dit wordt betoogd aan de hand van een Hygieia-beeld op de Akropolis.¹⁹ Pausanias maakt melding van tempels en standbeelden, maar ook van historische gebeurtenissen, maar is als archeoloog veel betrouwbaarder aangezien zijn archeologische data zijn bevestigd door moderne opgravingen.²⁰ Zijn historische verhalen zijn minder betrouwbaar, omdat hij soms het werk van voorgaande auteurs als Herodotos klakkeloos overneemt.²¹ De *Orphische Hymnen* zijn een verzameling hymnen waarin Hygieia ook voorkomt. Na een lange discussie over de datering bestaat er nu een consensus dat de verzameling in de derde eeuw n.Chr. vermoedelijk uit West-Anatolië is overgeleverd.²²

Van prosōpopoiia tot personificatie

Nu volgt een kort en globaal thematisch overzicht van de historiografie, waarin vooral de perspectieven op personificatie centraal staan.²³ In antieke teksten wordt Hygieia als godin beschreven en in gezelschap van andere godheden zoals Asklepios en Peitho.²⁴ Naast Hygieia verschijnt Athena Hygieia om ziekten af te weren en hulp te bieden, waar dat gewenst is, zoals Perikles die de propyleeën van het Parthenon liet bouwen.²⁵ Προσωποποιία is belangrijk omdat dit als voorloper van personificatie gezien wordt, maar een heel andere betekenis heeft.

Liddell, Scott en Jones (LSJ) sluiten aan bij antieke definities waarin ὑγίεια wordt uitgelegd als gezondheid van lichaam en geest en Hygieia als godin. Aangezien Hygieia gezondheid (ὑγίεια) betekent en zij nu vaak als personificatie wordt beschreven, volgt hierna een analyse van het concept προσωποποιία, omdat dit begrip de voorloper is van personificatie.²⁶

De hoeveelheid studies over personificatie én Hygieia zijn bescheiden maar enorm divers, wanneer definities en perspectieven beschouwd worden. Ten eerste wordt Hygieia voornamelijk vanuit de iconografie beschreven.²⁷ Andere studies bekijken Hygieia vanuit

¹⁷ Stadter (1992:3-4).

¹⁸ Pausanias 2.11.6.

¹⁹ Zie Kranz (2010:1-6), die deze these ter discussie stelt aan de hand van votiefreliëfs. Kranz gaat er eerder vanuit dat "Hygieia" een andere vrouwelijke godheid heeft overtroffen en bekritiseert Pausanias' aanname van Hygieia.

²⁰ Pretzler (2007:12-13).

²¹ Pretzler (2007:55-56); Habicht (1998:103, 133). Het beeld dat Pausanias kritiekloos Herodotos overneemt of citeert, is contra met de gedachte dat Pausanias niets schrijft over wat andere auteurs zoals Herodotos al gezegd hebben.

²² Bremmer and Erskine (2010: 394). Voor een overzicht van het debat over de *Orphische Hymnen* zie Edmonds (2011:3-14).

²³ Een lange en kritische behandeling van de historiografie zou ruimte voor discussie wegnemen. Het is hier afdoende om kort de perspectieven weer te geven rondom het debat rond Hygieia en personificatie. De vele invalshoeken maken het een ingewikkelde discussie.

²⁴ Hippokrates, *Eed van Hippokrates* in: Hooff en Horstmanshoff (1997: 128-129). De volgorde van figuren roept een ordening op van meest belangrijk naar minder belangrijk; Athanassakis (2013:54, 188).

²⁵ *Licymnius*, Fragment 769 (*from Sextus Empiricus, Against the Ethicists*) (trans. Campbell 1993:35; "Licymnius." Cancik and Schneider 2013. Reference. 12 mei 2013; Plutarchos, *Leven van Perikles* 13.8-9 in Perrin (1958:43, 45). Het bestaan van een aparte cultus van Athena Hygieia op de Peloponnesos staat ter discussie. Zie Leventi (2003:85).

²⁶ LSJ s.v. ὑγίεια.

²⁷ Sobel (1990:1-2). Sobel bekijkt afbeeldingen van Hygieia vanuit vaasschilderkunst, wijreliëfs, beeldhouwkunst, gemmen en munten; Mitropoulou 2001. Mitropoulou gebruikt votiefreliëfs en standbeelden om Hygieia te typeren; Leventi (2003:29-34). Leventi bekijkt Hygieia vanuit iconografie en let daarbij specifiek op representaties op votiefreliëfs, vaasschilderingen en standbeelden; Kranz (2010: 1-3). Hygieia wordt door Kranz vanuit

meerdere perspectieven zoals religie, semantiek, filosofie en antieke geneeskunde.²⁸ Auteurs over personificatie signaleren dat het begrip personificatie in tegenstelling tot προσωποποιία in de oudheid niet bekend is.²⁹ Dit is belangrijk omdat hiermee erkend wordt dat personificatie een anachronisme is en niet gebruikt kan worden. Sinds de negentiende eeuw wordt het debat gevoerd of Hygieia een godin, personificatie, goddelijke personificatie, goddelijke abstractie, verlenging en verheffing van Asklepios' krachten of een combinatie van voorgaande benamingen is.³⁰ Deze veelheid aan rollen bemoeilijkt het debat om de identiteit van Hygieia vanuit het primaire bronnenmateriaal vast te stellen, zeker wanneer er ook discussie is of Hygieia en Athena Hygieia een en dezelfde figuur zijn of niet.³¹

Eerst wordt in deze bijdrage het concept ὑγίεια nader bekeken en daarna de concepten προσωποποιία en personificatie. Het begrip προσωποποιία was wel bekend in tegenstelling tot personificatie. Het is daarom belangrijk op deze concepten in te gaan, hoewel het ontbreken van kennis rondom het begrip personificatie in de Griekse wereld het debat een non-probleem maakt.

Het antieke gezondheidsconcept

De LSJ plaatst ὑγίεια in twee categorieën. De eerste categorie bevat vijf verklaringen. Ten eerste wordt ὑγίεια begrepen als een gezond lichaam. Ten tweede als een gezonde geest. Vervolgens wordt ὑγίεια als een soort cake gezien die geofferd werd.³² Ten vierde wordt ὑγίεια als geneesmiddel genoemd en tenslotte als synoniem voor het getal zes bij Pythagoras. In de tweede categorie wordt ὑγίεια omschreven als gepersonifieerd en daarna als de godin Hygieia.³³ Ik richt mij hier alleen op ὑγίεια als gezondheid in geest en lichaam.

De eerste keer dat het woord ὑγίεια genoemd wordt is in Homeros' *Ilias*, waar het wordt gebruikt voor een toespraak en niet als lichaamsconditie. Hector heeft zijn Trojaanse troepen toegesproken na een lange dag van strijd en zegt: ὄδ' ἔστω Τρῶες μεγαλήτορες ὡς ἀγορεύω: μῦθος δ' ὅς μὲν νῦν ὑγιῆς εἰρημένος ἔστω.³⁴ Het is duidelijk dat ὑγίεια niet alleen orde binnen het lichaam aangeeft, maar ook overdrachtelijk gebruikt wordt. Binnen de context van de *Ilias* heeft ὑγίεια een soort politieke functie, aangezien met ὑγίεια hier ook een militaire orde bedoeld wordt. Dit ligt in het verlengde van Plato's idee over een gezonde *polis*, die beschermd moet worden. De biologisch-medische betekenis van ὑγίεια is echter het bekendst en wordt daarom door mij toegelicht, aangezien de betekenis invloed heeft op de uiteindelijke functie van Hygieia, die moet zorgen voor gezondheid en het afweren van ziekten. Ὑγίεια wordt door verschillende antieke auteurs verschillend uitgelegd, waardoor ὑγίεια een zeer dynamisch begrip wordt. Zo ziet de pythagoreïsche arts Alkmaion uit Kroton (ca. 500 v.Chr.) gezondheid als een politieke metafoor waaraan hij twee begrippen koppelt: ἰσονομία en μοναρχία. Ἰσονομία staat voor de gelijkmatigheid van diverse krachten in het lichaam, in het bijzonder μοναρχία,

vaasschilderkunst, votiefreliëfs en beeldhouwkunst geanalyseerd in de vijfde en vroege vierde eeuw v.Chr.; Croissant, F. (1990) "Hygieia." In *LIMC*, vol. 5.1:554.

²⁸ Brill (2005:1-22). Brill beschouwt Hygieia als gezondheidsconcept vanuit Plato; King (2013:1-19). King kijkt naar Hygieia vanuit de antieke geneeskunde bij Hippokrates, Plato en Galenos maar vanuit religie. Voor filosofie, semantiek en religie zie Roscher 1896; Hastings 1917; Webster 1954; Hamdorf 1964; Lind 1996; Timmer 2001; Borg 2002; Clark 2007.

²⁹ Shapiro (1993:12); Smith (1997:5); Stafford (2000:3); Messerschmidt (2003:1).

³⁰ Zie bijvoorbeeld Wroth 1884; Walters 1899; Compton 1998; Stafford (2000:147-172); Croissant, F. (1990) "Hygieia." In *LIMC*, vol. 5.1: 554; Kranz (2010:43-49); Leventi (2003:29); Hamdorf 1964; Shapiro (1993:125-131).

³¹ Zie bijvoorbeeld Versnel in Schlesier (2011:30-37); Deacy and Villing (2001:138-139); Mitchell-Boyask (2007:162); Parker (1996:175).

³² Voor de relatie tussen Hygieia en voedsel zie Wilkins (2005:136-149).

³³ LSJ s.v. ὑγίεια.

³⁴ Homeros, *Ilias* 8.1.524 aangehaald in Brill (2005:7): "Let it be thus, highhearted men of Troy. Let that word (μῦθος) that has been spoken now be a strong (ὑγιῆς) one."

waarbij een van die krachten in het lichaam overheerst. Hierbij spelen goden nog geen rol in een eventuele tussenkomst in tegenstelling tot Hippokrates.³⁵

De Presokraten spreken in de zesde eeuw v.Chr. over evenwicht, wanneer de theorie van microkosmos-macrokosmos tot stand komt. Deze theorie houdt in dat de mens uit dezelfde bestanddelen als de macrokosmos bestaat. Er bestaat een evenwicht tussen deze bestanddelen die afgeschermd moeten worden van een onevenwichtige toestand, de basis van niet-traumatische aandoeningen. De mens is dus afhankelijk van zijn voeding, maar ook van externe factoren, waardoor hij ziek kan worden of overlijden.³⁶

Binnen de Hippocratische geneeskunde heeft ὑγίεια een dubbele dialectiek: aanpassing tussen het individu en de bestanddelen waaruit het samengesteld is, én aanpassing tussen het individu en het uitwendig milieu waarvan het deel uitmaakt.³⁷ Zoals aangegeven zijn er binnen het *Corpus Hippocraticum* diverse opvattingen over gezondheid en ziekte, maar de kern blijft een harmonische vermenging (κρῆσις) van de humoren (zwarte gal, gele gal, bloed en slijm).³⁸ Deze harmonische vermenging van humoren kan begrepen worden als homeostase: het bestaan van een stabiel intern milieu om zo te kunnen overleven.³⁹ De humorenleer verschilt hierin van Alkmaion, omdat hier sprake is van vermenging en niet van evenwicht. Om deze vermenging zo goed mogelijk te laten verlopen, moeten de aan elkaar tegengestelde krachten als het koude, het warme, het vochtige en het droge in een vaste combinatie verbonden worden met het slijm en de gal. Vermenging wordt binnen in het lichaam geregeld door een biologisch kokingsproces (πέψις) waarbij door inwendige warmte de eigenschappen en positie van de humoren (sappen) veranderd of verbeterd worden.⁴⁰ De dominante positie van een van de sappen bepaalt het temperament. Om gezond te blijven, moet constant bekeken worden welk voedsel geconsumeerd wordt. Het streven naar gezond zijn en gezond blijven is dus dynamisch en niet stabiel.⁴¹ Het gezond blijven moet letterlijk opgevat worden, omdat té gezond zijn ook niet goed is.⁴² Het is namelijk belangrijk weerstand op te bouwen tegen bijvoorbeeld virussen.⁴³ De eerder genoemde politieke connotatie van ὑγίεια uit zich in twee associaties tussen geneeskunde en politiek in de Griekse wereld. Zo wordt gezondheid als paradigma in een politieke context gebruikt om orde te definiëren en anderzijds om de politiek nieuwe ideeën te geven.⁴⁴ Plato gebruikt deze politieke connotatie van ὑγίεια in zijn *Politeia* om de positie tussen de filosoof en de *polis* duidelijk te maken.⁴⁵ Het doel van de *Politeia* is om naar de *polis* en het leven van de burgers in de *polis* te kijken, waarbij het welzijn van de *polis* voorop staat. Plato gebruikt hierbij Asklepios, maar geeft hem andere eigenschappen dan de Asklepios in de *Eed van Hippokrates*, die de mens zo goed mogelijk helpt. De Asklepios van Plato is terughoudend in het verlenen van medische hulp en brengt de doden tot leven om Hades te tergen. Hier zit een egoïstisch aspect aan omdat teveel medische hulp de geneeskunde onnodig maakt. Aan de andere kant wordt dit egoïsme vertaald als een arts die zijn grenzen kent en weet wanneer hij de behandeling moet staken. Zo weet Asklepios wat het beste is voor de burger in de *polis* en het welzijn van de *polis* zelf.⁴⁶

³⁵ Alkmaion, *περὶ φύσεως* in: Godderis (1999:255); Godderis (2005:402-403).

³⁶ Godderis (1999:256); Godderis (2005:404).

³⁷ Godderis (1999:258).

³⁸ Godderis (1998:258); Horstmanshoff 1999.

³⁹ Martini en Bartholomew (2012:9).

⁴⁰ Godderis (1999:259); Godderis (2005:408-409); *De aere aquis locis* 7.

⁴¹ Godderis (1999:262-263); Godderis (2005:420).

⁴² Godderis (1999:263-264).

⁴³ Rijkers (2009:1).

⁴⁴ Brill (2005:9).

⁴⁵ Ibidem, 11. *Politeia* heeft hier drie betekenissen: burgerrechten, regering en staatsvorming.

⁴⁶ Ibidem, 54-57.

Prosōpopoiia

Zoals hiervoor aangegeven schrijven verschillende auteurs als Shapiro, Stafford, Smith en Messerschmidt dat *προσωποποιία* het enige begrip is dat bekend was als aan duiding van personificatie.⁴⁷ Demetrios van Phaleron definieert dit begrip voor het eerst als het plaatsen van de eigen gedachten en argumenten in de mond van een ander persoon, die eigenlijk niet als persoon kan worden voorgesteld, omdat deze ofwel is gestorven ofwel niet letterlijk als persoon begrepen kan worden, zoals landen, volkeren, steden of abstracte begrippen. *Προσωποποιία* slaat terug op *πρόσωπον*, dat ‘masker’ betekent en voorkomt in een dramatische context.⁴⁸ Daarnaast heeft *προσωποποιία* in retorische verhandelingen een bredere betekenis waarbij *προσωποποιία* het spreken is met de stem van een karakter dat niet actueel aanwezig, echt of denkbeeldig is.⁴⁹ De meest uitgebreide definitie van *προσωποποιία* wordt door de retor Aelius Theon uit de eerste eeuw n.Chr. gegeven:

Prosōpopoiia is the representation of a character speaking words appropriate both to itself and to the known circumstances, e.g. a man about to leave home would say certain words to his wife, or a general to his soldiers about their dangers. Also in the case of characters already known, e.g. Cyrus would say certain words as he marched against the Massagetai, or Datis after the battle of Marathon on meeting the King. Into this category of exercise fall also the figures of panegyric, persuasion (*protreptic*) and commission (*epistolic*). So, first of all one has to consider carefully what kind of character the speaker has, and the place and circumstances, and the subject matter proposed about which his words will speak; then one could try out the prepared speech, for different words are appropriate for different people, according to their age... This exercise is especially good for displaying character and feeling.⁵⁰

Een karakter wordt vaak onterecht gelijkgesteld aan een persoon.⁵¹ Een karakter verwijst naar persoonlijke eigenschappen, zoals snel boos of jaloers zijn. Met betrekking tot Hygieia verwijst karakter naar gezondheid, maar is geen persoonlijke eigenschap, aangezien een persoon die niet gezond is, nog steeds als persoon gezien wordt. Stafford noemt Quintilianus, die *προσωποποιία* het gedetailleerdst omschrijft als ‘representatie van karakters’, maar ook alle literaire en visuele personificaties bevat.⁵² Stafford haalt voorts Hermogenes van Tarsus aan die *προσωποποιία* van *ἠθοποιία* onderscheidt. Volgens Hermogenes is *ἠθοποιία* de representatie van het onderliggende karakter van een persoon, bijvoorbeeld welke woorden Andromachē tegen Hector zegt. Over *προσωποποιία* wordt gesproken, wanneer een karakter aan een ding wordt toegeschreven, zoals bewijs (*elenchos*) in Menander, of in Aristeides waar de Zee een toespraak houdt tot de Atheners.⁵³ Dit is echt iets anders: met *ἠθοποιία* worden woorden voor een echt karakter gecreëerd, met *προσωποποιία* een karakter dat niet echt bestaat.⁵⁴

Προσωποποιία wordt dus gebruikt om niet bestaande figuren binnen de context van drama te duiden. Hygieia past niet in dit concept. Daarnaast was Hygieia voor de Atheners een echt bestaande figuur die hen gezondheid kon schenken of kon genezen. Talloze inscripties en

⁴⁷ Shapiro (1993:12); Smith (1997:5); Stafford (2000:3); Messerschmidt (2003:1); Smith (2011:10-11).

⁴⁸ Demetrios van Phaleron, *περὶ Ἑρμηνείας* 265 in: Clay (1902:188-189); Messerschmidt (2003:1); Stafford (2000:5).

⁴⁹ Stafford (2000:5-6); Messerschmidt (2003:1).

⁵⁰ Aelius Theon (*Progymnasmata*, ed. Spengel, *Rhetores Graeci* II, 115.11-28), aangehaald in Stafford (2000: 6).

⁵¹ Contra Stafford (2000:6).

⁵² Stafford (2000:6).

⁵³ Kennedy (2003:84). De toespraak van de Zee tot de Atheners is in de werken van Aristeides niet meer terug te vinden. Zie aldaar voetnoot 43.

⁵⁴ *Progymnasmata* 9.1-7, ed. Rabe.

votiefreliëfs zijn stille getuigen.⁵⁵ Ἥθοποιία is ook niet van toepassing, omdat gezondheid (ὕγεια) geen onderliggend karakter is en vooralsnog ook geen echt karakter of persoonlijkheid. Met deze conclusie vervalt de hele basis voor de discussie over προσωποποιία en Hygieia en het debat over personificatie.

Personificatie

Personificatie kent verschillende invalshoeken. Roscher, Deubner, Hastings en Shapiro beschouwen personificatie vanuit bezieling.⁵⁶ Shapiro ziet personificatie slechts als een geestelijke oefening om een gecalculeerd effect te krijgen, zoals ‘Sondergötter’ of ‘Augenblicksgötter’ en bekritiseert hiermee Webster, die zegt dat gepersonifieerde godheden geen eigen identiteit hebben zoals de Olympiërs, maar alleen vergoddelijkt worden in tijden van grote emotie.⁵⁷ Karl Lehmann zegt dat wanneer een personificatie een cultus met gebeden, offers, hoop en angst van smekelingen ontvangt, dit een echte godheid is zoals andere godheden.⁵⁸ Shapiro spreekt verder van sterke en zwakke personificaties: welke figuren worden volledig vergoddelijkt met bijbehorende mythologie en welke figuren eendimensionaal blijven en eenmalig verschijnen en zich niet verder ontwikkelen.⁵⁹

Deubner ziet een evolutie van persoonlijke werkzame goden naar personificaties als laatste stadium van ontwikkeling en zegt dat goden abstracte begrippen waren.⁶⁰ Hij ziet binnen de Romeinse godsdienst het omgekeerde proces, namelijk van begrippen tot goden en noemt Hygieia iemand die een volledige goddelijke persoonlijkheid bereikt heeft en apart bestudeerd moet worden.⁶¹ In de Romeinse oudheid is personificatie volgens Clark een psychologisch proces dat een belangrijke rol speelt in de ontwikkeling van religieuze concepten; het ontstaan van niet-levende en niet-materiële abstracte objecten, die te maken hebben met lichaam en ziel.⁶² Deze evolutionistische visie op godsdienst is vandaag niet meer houdbaar.⁶³ Bij de hierna beschreven personificaties wordt ook Salus genoemd, die nog niet met Hygieia geïdentificeerd mag worden.⁶⁴

Lind, Clark en Williams beschouwen personificatie vanuit religie, dat het belangrijkste aspect is om personificatie te begrijpen.⁶⁵ Lind plaatst de oorsprong van Romeinse abstracte gedachten binnen de religie en specifiek bij personificatie van abstracties en noemt een chronologische volgorde van Romeinse gepersonifieerde abstracties, waarin Salus als

⁵⁵ Straten (1995:63-72).

⁵⁶ Roscher 1897-1902 s.v. “Personifikationen” 2068 (L. Deubner); Hastings 1917 s.v. “Personification” 781-803. De twee grootste problemen hierbij zijn de precieze betekenis van personificatie voor de mens en de reconstructie van het psychologisch mechanisme dat achter personificatie schuilt; Shapiro 1993:12.

⁵⁷ Shapiro neemt de these van Nilsson over dat het transformeren van simpele zelfstandige naamwoorden naar levende figuren slechts een intellectueel proces is. Zie Nilsson (1952:31). De term Sondergötter is bedacht door Hermann Usener. Zie Usener (1896:75-79); Shapiro (1993:12). Hygieia en Asklepios passen in het concept van ‘Augenblicksgötter’, aangezien zij verschijnen wanneer de pest uitbreekt in Athene, waarna zij als onafhankelijke figuren blijven bestaan. Zie Mitchell-Boyask (2007:116); Roscher (1897-1902: 2069); Shapiro (1993:12).

⁵⁸ Shapiro (1947:138). Lehmann doelt specifiek op de vijfde eeuw v.Chr.

⁵⁹ Shapiro (1993:15).

⁶⁰ Roscher (1897-1902:2069).

⁶¹ Ibidem, 2070. Dat zou betekenen dat Hygieia niet meer als personificatie gezien kan worden, maar als godin.

⁶² Clark gebruikt dit idee ook in haar boek *Divine Qualities*. Zie de sectie hierna over religie.

⁶³ Franz Boas (1938 en 1940) heeft door middel van de theorie van linguïstische relativiteit aangetoond dat de wijze waarop mensen denken en de wereld waarnemen, wordt beïnvloed door hun taal en daardoor uniek is.

⁶⁴ Hastings (1917:796). Salus word hier als partner van de oude god Semo Sanctus dius Fidius gezien. Inscripties gewijd aan Semo Sanctus zijn gevonden in het gedeelte van de Quirinalis dat eerst Collis Salutaris werd genoemd. De cultus van Salus is daarom veel ouder dan de stichting van haar tempel in 302 v.Chr. door de dictator C. Junius Bubulcus. Salus wordt hier gezien als Salus Publica en mag niet gezien worden als de Salus die later met Hygieia wordt geïdentificeerd. Voor recente studies over Hygieia en Salus zie Marwood (1988:151-152) en Winkler (1995:142-155).

⁶⁵ Lind (1974:108); Clark (2007:vii); Williams (2011:156).

tegenhanger van Hygieia wordt genoemd.⁶⁶ Deze ontdekking van Salus sluit aan bij het feit dat Asklepios en Hygieia in 293 v.Chr. naar Rome gehaald worden, vanwege een pestepidemie.⁶⁷ Deubner poneert bovendien dat Salus sterk door Hygieia is beïnvloed en aldus verklaart dat Salus negen jaar later verschijnt om de versmelting van Hygieia en Salus weer te geven.⁶⁸ Ook Clark bespreekt Salus, maar dan als goddelijke kwaliteit die in de laatste drie eeuwen van de Romeinse Republiek gebruikt werd als zelfreflectie om hun eigen samenleving te begrijpen.⁶⁹ Clark zegt dat de onderzochte ‘kwaliteiten’ erkend werden als echte godheden en dus ook vereerd werden in tempels en met festivals.⁷⁰ Hierbij verwijst Clark naar Hygieia die door Deubner als volledige gepersonaliseerde godheid wordt erkend.⁷¹

Tenslotte beschouwen Burkert, Stafford, Timmer, Smith, Borg en Kranz personificatie vanuit antropomorfisme waarbij (natuur) verschijnselen, toestanden, dingen, plaatsen en abstracties menselijk worden voorgesteld. De grammaticale bepaling van zelfstandige naamwoorden zorgt enerzijds voor mannelijke en anderzijds voor vrouwelijke figuren, die goddelijk, menselijk of mythisch zijn.⁷² Stafford analyseert het begrip ‘personification’, dat afstamt van het Latijnse *persona* en *facere* en zegt dat geen enkele Latijnse term precies correspondeert met ‘personification’.⁷³ Borg beschouwt personificatie als de voorstelling van een levenloos onderwerp of abstract begrip in de vorm van de geanimeerde figuur, meestal in menselijke vorm. De uitkomst is een fictieve persoon en voor iedereen als zodanig herkenbaar.⁷⁴ Binnen mijn definitie van personificatie die een eigenschap, (natuur) verschijnsel of toestand antropomorf afbeeldt, zijn objecten en dingen uitgesloten, omdat gezondheid geen ding of object is.⁷⁵ Gezondheid is zoals gezegd een dynamisch en subjectief begrip, waarbij alleen de persoon zelf of een arts de status van gezondheid vaststelt.

Modellen van personificatie

Het is duidelijk dat er veel invalshoeken zijn waaraan personificatie gekoppeld wordt. Shapiro vergelijkt twee modellen van Pottier en Papadaki-Angelou om te bepalen of een figuur een sterke personificatie is of niet.⁷⁶ Deze modellen⁷⁷ worden nu nader bekeken. Pottier onderscheidt tien categorieën van personificaties die deels onder de indeling van Shapiro vallen:

1. Fysieke condities: bv. Hygieia, Geras.
2. Sociale goederen: b.v. Eunomia, Eirene.
3. Ethische en morele kwaliteiten, bv. Harmonia, Eris, Eudaimonia.
4. Metafysische ideeën: bv. Themis, Ananke.
5. Geografische kenmerken: bv. Nemea, Arethusa.
6. Natuurlijke fenomenen: bv. Helios, Eos, Nephelai.
7. Aardproducten: bv. Oinos, Opora.
8. Individuele typen: bv. Neanias, Komarchos.
9. Collectieve groepen: bv. Nymphai, Horai.
10. Sociale geneugten: bv. Komos, Pandaisia, Dithyrambos.

⁶⁶ Deze Salus moet dan een totaal andere godin zijn dan de Salus beschreven bij Hastings en dus van latere datum.

⁶⁷ Livius 10.47.6-7

⁶⁸ Roscher deel III (1897-1902:2070).

⁶⁹ Clark (2007:vii).

⁷⁰ Clark (2007:13).

⁷¹ Ibidem, 35.

⁷² Burkert (1985:185); Smith (1997:1); Smith (2011:2); Stafford (2000:3-4); (Timmer 2001:583); Borg (2002:49); Stafford, in King (2005:126); Kranz (2010:48_.

⁷³ Stafford and Herrin (2005:3).

⁷⁴ Ibidem, 49.

⁷⁵ Beumer (2008:224). Later zal blijken dat mijn definitie als zodanig niet meer van toepassing is.

⁷⁶ Shapiro (1993:26-27).

⁷⁷ Pottier (1889-1890:15-19). Deze ‘modellen’ zijn eigenlijk een opsomming van bepaalde zaken met de daarbij behorende figuren.

Dit model vertoont veel zwakheden. Ten eerste zijn de categorieën niet vastomlijnd. Hygieia (gezondheid) kan ook net zo goed een sociaal goed zijn, want wie wil nu niet gezond zijn? Daarnaast zijn niet alle zaken abstract zoals beweerd door Shapiro.⁷⁸ Zon, wijn en water heeft elk mens wel eens gezien en zijn niet per se ‘intangibile.’ Shapiro zegt ‘To the early Greeks, these and other natural phenomena were in some sense animate beings, and to represent them in human guise was a natural transformation’.⁷⁹ Wanneer deze natuurlijke verschijnselen al levende wezens zijn, hoeft er geen persoonlijkheid meer aan toegevoegd te worden en is personificatie niet meer nodig. Shapiro beweert dat voor abstracties de criteria van onzichtbaarheid en onvatbaarheid gelden op het gebied van antropomorfisme.⁸⁰ Dit is maar de vraag bij gezondheid. Hoewel gezondheid niet als een ding opgepakt kan worden, kan de persoon zelf of een arts bepalen of hij ziek is of niet door middel van allerlei tests. Zo beschrijft Horstmanshoff in zijn oratie verschillende door de arts geleide vraaggesprekken, waarin de arts de gezondheid van de persoon controleert door zijn zintuigen te gebruiken, maar ook het totale gedrag met speciale aandacht voor psychologische aspecten.⁸¹ Papadaki-Angelou biedt een ander model voor personificatie. Zij onderscheidt twaalf categorieën, waarbij net als bij Pottier duidelijk is hoe subjectief een dergelijke categorisatie is.⁸²

1. Steden en plaatsen.
2. Politiek: bv. Boule, Demokratia.
3. Polemieken: bv. Agon, Olympia, Eutaxia.
4. Intellectuele activiteiten: bv. Tragodia, Ilias, Sophia.
5. Ethische ideeën: bv. Dike, Arete.
6. Psychologische invloeden: bv. Aidos, Metanoia, Lyssa.
7. Relaties tussen mensen: bv. Eris, Philia.
8. Welzijn (of afwezigheid van): bv. Chrysos, Limos.
9. Tijd: bv. Aion, Nyx, Kairos.
10. Leden van Aphrodite’s gezelschap: bv. Eunomia, Eukleia.
11. Leden van Dionysos’ gezelschap: bv. Methe, Opora.
12. Alle anderen (diversen): bv. Athanasia, Geras.

Het model is zwak omdat het voor de hand liggende voorbeelden aanhaalt, waarbij Sophia een opvallende keuze is, aangezien Sophia (wijsheid) meer synoniem is met de categorienaam en Ilias en Tragodia gebruikt worden tijdens het schrijfproces van een gedicht of toneelstuk. Daarbij zijn nummer 10, 11 en 12 vreemde keuzes. Hygieia past onder 8. Welzijn, maar wordt samen genoemd met Chrysos (goud) en Limos (hongersnood). De aanwezigheid van goud is vreemd, aangezien het verband tussen gezondheid en hongersnood meer vanzelfsprekend is. Shapiro noemt tenslotte Hygieia en Nemesis met een geattesteerde cultus.⁸³ Volgens Lehmann zijn deze figuren dan geen personificaties meer, maar godheden en kunnen zij uit de schema’s verwijderd worden. De modellen zijn door hun subjectiviteit zeer onbetrouwbaar. Een meer betrouwbaar model biedt de mythische genealogie, hoewel geconstrueerd, waarlangs de familiale lijn van Hygieia loopt.⁸⁴

⁷⁸ Shapiro (1993:26).

⁷⁹ Ibidem, 27.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Horstmanshoff (2006:5-6).

⁸² Papadaki-Angelou 1960.

⁸³ Shapiro (1993:269).

⁸⁴ Deze genealogie is pas ná de komst van Asklepios en Hygieia in Athene geconstrueerd, aangezien zij daarvoor nog niet aan elkaar gekoppeld waren.

Asklepios en Hygieia: een genealogische constructie

Hygieia stamt enerzijds af van Asklepios en Epione en anderzijds van Eros en Peitho.⁸⁵ De dochters van Asklepios zouden een latere toevoeging van Asklepios' verheffing tot godheid zijn, waarin Hygieia wordt begrepen als representatie van voordelen die Asklepios brengt in een context, waar hij afwezig is. Compton ziet Hygieia zowel als godheid, verlenging van karakteristieken en representatie. Hygieia als allegorische emanatie is paradoxaal toch belangrijker dan een 'personificatie van gezondheid', wanneer haar rol binnen de cultus beschouwd wordt.⁸⁶ Mikalson ziet de dochters van Asklepios als personificaties van Asklepios' kwaliteiten, die allen geïntegreerd zijn in de cultus van Asklepios en offers, hymnen, aanroepingen en plechtigheden ontvangen.⁸⁷ Jayne betoogt dat Hygieia de personificatie is van fysieke gezondheid, maar geen genezende godheid. Haar naam wordt gebruikt als epitheton voor Athena en er wordt gesuggereerd dat Hygieia een emanatie is van een onafhankelijk en gepersonifieerd deel, dat eerder mentale dan fysieke gezondheid representeert.⁸⁸ De opvatting dat Hygieia als van Athena losstaande figuur niet over genezende krachten beschikt, is onjuist omdat zij al in de zevende en zesde eeuw v.Chr. wordt aangeropen om gezondheid te schenken.⁸⁹ Daarnaast wordt Hygieia iconografisch heel anders afgebeeld dan Athena.⁹⁰ Er wordt naar Pausanias verwezen, die over Hygieia schrijft in relatie met Asklepios en Athena:

Dichtbij Diitrephes – de minder belangrijke beelden wil ik niet beschrijven – staan beelden van Hygieia (*Gezondheid*), die volgens de legende een dochter van Asklepios was, en van Athena, die ook de bijnaam Hygieia heeft.⁹¹

Uit Pausanias' beschrijving blijkt uit het woord ἐπίκλησιν dat Hygieia een emanatie is van Athena.⁹² Het begrip ἐπίκλησιν houdt meer in dan een epitheton en impliceert dat Hygieia als onafhankelijke figuur van Athena Hygieia gezien kan worden.⁹³

Een nieuwe betekenis van personificatie

De moderne historiografie toont dat personificatie een anachronisme is, wanneer het begrip wordt toegepast op de Griekse godsdienst. In de algemene definitie van personificatie⁹⁴ komt religie niet voor, en is het vreemd dat personificatie wel wordt toegepast op figuren zoals Hygieia. Daarom passen alleen figuren als Dulle Griet, die oorlog personifieert, in dit model.⁹⁵ Daarnaast zijn de behandelde modellen niet vastomlijnd en zeer subjectief. Het probleem is dat een post-middeleeuws begrip en antieke religie niet samengaan. Ook de begrippen προσωποποιία en ἠθοποιία kunnen niet worden toegepast. Wanneer figuren binnen een religieuze context herkenbaar zijn, mogen zij geen personificaties genoemd worden. Dat

⁸⁵ Croissant, F. (1990) "Hygieia." In LIMC, vol. 5.1:554; Voor Eros en Peitho zie (Athanasakis 2013:54).

⁸⁶ Compton (2002:329).

⁸⁷ Mikalson (2004:46); IG XII 4, 1, 286; IG XII 4, 1, 287; IG XII 4, 1, 344; IG XII 4, 1, 71.

⁸⁸ Jayne (1925:333).

⁸⁹ Zie Schlesier (2011:30-37) waarin Sourvinou-Inwood de discussie aangaat met Mikalson of Athena Hygieia wel of geen aparte godheid was. Mikalson poneert dat er sprake is van onafhankelijke godheden en Sourvinou-Inwood zegt dat de in de poleis vereerde godheden allemaal hetzelfde zijn.

⁹⁰ Contra Sourvinou-Inwood die vijf criteria hanteert om de uniciteit van een godheid aan te tonen zoals een gemeenschappelijke iconografie, die bij Hygieia en Athena Hygieia ontbreekt. Zie Schlesier (2011:31); Zie de discussie over Athena Hygieia en Hygieia in Leventi (2003:35-45) en Wroth (1884:96); Walters (1899:166-168).

⁹¹ Pausanias 1.23.4. in Burgersdijk (2011:53).

Pausanias beschrijft Hygieia als Gezondheid, dochter van Asklepios en als epitheton van Athena, maar naar mijn mening moet Ὑγείας vertaald worden als Hygieia.

⁹² LSJ s.v. ἐπικλησις.

⁹³ LSJ s.v. ἐπικλησις; Bremmer and Erskine (2010:67).

⁹⁴ Zie mijn definitie van personificatie in Beumer, 'Hygieia', 224.

⁹⁵ Os en Tromp (2000:94).

betekent dat godheden, helden en heiligen altijd als zodanig gedefinieerd moeten worden. Personificatie moet daarom voortaan begrepen worden als de menselijke voorstelling van een levenloos begrip dat geen religieuze context heeft of niet in een religieuze context herkenbaar is.

Conclusie

Mijn conclusie is dat het debat rondom het begrip ‘personificatie’ een vruchteloze discussie is en een non-probleem. Het concept ὑγίεια is het zelfstandig naamwoord van Hygieia en kent een biologisch-medische en politieke betekenis, waarin de humorenleer uit het *Corpus Hippocraticum* centraal staat ondanks alle kritiek. Deze meervoudige betekenis van ὑγίεια is van belang voor de functie van Hygieia, die in antieke teksten als godin of in gezelschap van goden wordt beschreven. Het is duidelijk dat Hygieia in dit debat niet primair vanuit antieke religie wordt beschouwd, maar vanuit de iconografie. Hygieia verschilt iconografisch van Athena Hygieia en daarnaast bestaan er meerdere inscripties waarin Hygieia en Athena Hygieia apart worden aangesproken. Persoonlijke gezondheid en daardoor gezondheid van de polis zijn het doel van de persoon. De verschillende categorieën van personificatie laten veel definities zien om het onbekende en onbezielde vatbaar te maken. Deze definities tonen dat de rol van Hygieia als geefster of beschermster van gezondheid toch belangrijker is dan doet vermoeden. Duidelijk is dat er geen eenduidige definitie of model van personificatie bestaat waarin Hygieia past. Het begrip personificatie is in de Griekse wereld onbekend, in tegenstelling tot προσωποποιία en ἠθοποιία. Deze begrippen verschillen inhoudelijk van personificatie én moeten in een andere context geplaatst worden, namelijk die van toneel en retorica. Hoewel Hygieia zou passen in het deelaspect van genealogie en het toekennen van kwaliteiten aan bestaande godheden, is personificatie toch onbruikbaar vanwege de onbekendheid en daarnaast het grote verschil in betekenis. Er bestaat wel consensus over het mensvorming voorstellen van levenloze zaken of dingen. Hierbij valt op dat vooral aan tastbare voorwerpen gedacht wordt door wetenschappers. Het is belangrijk iconografie en religie duidelijk van elkaar te scheiden en Hygieia voortaan niet meer als personificatie te benoemen. Dit geldt voor alle figuren die in een religieuze context herkenbaar zijn. Hygieia ontvangt bovendien offers en wordt daardoor een godheid net als alle anderen.

Bibliografie

- Athanassakis, A.N. 2013. *The Orphic Hymns. Text, Translation and Notes*, Baltimore.
- Beumer, M. 2008. 'Hygieia: Godin of personificatie?', *Geschiedenis der Geneeskunde* 12.4, 221-227.
- Boas, F. 1938. *The Mind of Primitive Man*, New York.
- Boas, F. 1940. *Race, Language and Culture*, New York.
- Borg, B.E. 2002. *Der Logos des Mythos: Allegorien und Personifikationen in der frühen griechischen Kunst*, Paderborn.
- Bremmer, J.N. and Erskine, A. 2010. *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*, Edinburgh.
- Brill, S. 2005. *Hygieia: Health and Medicine in Plato's Republic*, Ann Arbor.
- Burgersdijk, P. 2011. *Pausanias. Beschrijving van Griekenland. Gids van toen voor de tourist van nu*, Amsterdam.
- Burkert, W. 1985. *Greek Religion*, Oxford.
- Campbell, A. 1993. *Greek Lyric V. The new school of poetry and anonymous songs and hymns. The Loeb classical library*; 144. Harvard University Press.
- Clark, A.J. 2007. *Divine Qualities. Cult and Community in Republican Rome*, New York
- Clay, C.J. 1902. *Demetrius on style. The Greek text of Demetrius De Elocutione edited after the Paris manuscript with introduction, translation, fascimiles, etc.*, Cambridge.

- Compton, M.T. 1998. 'The Union of Religion and Health in Ancient Asklepieia', *Journal of Religion and Health*, Vol. 37, No. 4, 301-312.
- Compton, M.T. 2002. 'The Association of Hygieia with Asklepios in Graeco-Roman Asklepieion Medicine', *Journal of the history of medicine and allied sciences*, Vol. 57, 312-329.
- Croissant, F. 1990. "Hygieia." *LIMC*, vol. 5.1.
- Deacy, S. and Villing, A. 2001 (ed.), *Athena in the Classical World*, Leiden.
- Demetrios van Phaleron, *περὶ Ἑρμηνείας* 265 in: Clay, C.J. 1902. *Demetrius on style. The Greek text of Demetrius De Elocutione edited after the Paris manuscript with introduction, translation, fascimiles, etc.*, Cambridge, 188-189.
- De Roy van Zuydewijn, H.J. 1980. *Homerus. De wrok van Achilles*, Den Haag.
- Edmonds III, R.G. 2011, 'Who are you? A brief history of the scholarship', in R.G. Edmonds III, *The Orphic Gold Tablets and Greek Religion. Further along the path*, Cambridge, 3-14.
- Godderis, J. 1999. *Een arts is vele andere mensen waard. Inleiding tot de antieke geneeskunde*, Leuven.
- Godderis, J. 2005. *De Hippocratische geneeskunde in al haar staten. Reflecties over gezondheid en ziekte onder 't zachte fluisteren van de plataan*, Leuven.
- Habicht, C. 1998. *Pausanias' Guide to Ancient Greece*, Londen.
- Hamdorf, F.W. 1964, *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit*, Mainz.
- Hastings, J. 1917, *Encyclopaedia of Religion and Ethics. Volume IX Mundas-Phrygians*, Edinburgh/New York, s.v. "Personification", 781-803.
- Homerus, *Ilias*, boek V (r. 899-904) in: De Roy van Zuydewijn, H.J. 1980. *Homerus. De wrok van Achilles*, Den Haag, 88.
- Hooff, A. van, Horstmanshoff, M. 1997. 'De eed van Hippokrates', *Hermeneus*, 1997,71, 128-129.
- Horstmanshoff, H.F.J. 1999. 'Vier-humores-schema volgens Hippokrates, *De natura hominis*', in: *Hermeneus*, 71(2), 65, 1999.
- Horstmanshoff, H.F.J. 2006. *Patiënten zien. Patiënten in de antieke geneeskunde*, Leiden.
- Jayne, W.A. 1925. *The healing gods of ancient civilizations*, London/Oxford.
- Kennedy, G.A. 2003. *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric. Volume 10 van Writings from the Greco-Roman World*, V. 10, Leiden.
- King, H. 2005. *Health in Antiquity*, Routledge.
- Kranz, P. 2010. *Hygieia – Die Frau an Asklepios' Seite. Untersuchungen zu Darstellung und Funktion in klassischer und hellenistischer Zeit unter Einbeziehung der Gestalt des Asklepios*, Möhnese.
- Lanzilotta, L.R., Gallarte. I.M. 2012. *Plutarch in the Religious and Philosophical Discourse of Late Antiquity*, Leiden-Boston.
- Lardinois, A.P.M.H., Blok, J.H., van der Poel, M.G.M. 2011. *Sacred Words: Orality, Literacy and Religion. Orality and Literacy in the Ancient World*, vol. 8, Leiden.
- Leventi, I. 2003. *Hygieia in Classical Greek Art*, Athens.
- "Lycymnius." *Brill's New Pauly*. Antiquity volumes edited by: Hubert Cancik and Helmuth Schneider. Brill Online, 2013. Reference. 12 mei 2013.
- Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S., & McKenzie, R. (1996). *A Greek-English lexicon*. "With a revised supplement, 1996." (Rev. and augm. throughout) (Pagina 638). Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press.
- Lind, L.R. 1973-1974. 'Roman Religion and Ethical Thought: Abstraction and Personification', *The Classical Journal*, Vol. 69, No. 2, 108-119.
- Marwood, M.A. 1988. *The Roman cult of Salus*, Oxford.
- Martini, F.H., Bartholomew, E.F. 2012. *Anatomie en Fysiologie: Een Inleiding*, Amsterdam.

- Messerschmidt, W. 2003. *Prosōpopoiia: Personifikationen politischen Charakters in spätclassischer und hellenistischer Kunst*, Köln.
- Mikalson, J.D. 2004. *Ancient Greek Religion*, Malden/ Massachusetts.
- Mitchell-Boyask, R. 2007. *Plague and the Athenian Imagination. Drama, History, And The Cult Of Asclepius*, Cambridge.
- Nilsson, M.P. 1952. 'Kultische Personifikation', *Eranos* 50.
- Nutton, V. 2012. *Ancient medicine. Second edition*, London.
- Ogden, D. 2007. *A Companion to Greek Religion*, Oxford.
- Os, H. van, Tromp, T. 2000. *Beeldenstorm, Volume 4*, Amsterdam.
- Papadaki-Angelou, V. 1960. *Ai prosopopoieseis eis ten archaian elleniken technen*, Athens.
- Parker, R. 1996. *Athenian Religion. A History*, Oxford.
- Perrin, B. 1967. *Plutarch's Lives. With an English Translation by Bernadotte Perrin. The Loeb classical library*, vol. III.
- Pottier, E. 1889-1890. 'Les représentations allégoriques dans la peintures de vases grecs' *Monuments grecs* 17-18, 15-19.
- Pretzler, M. 2007. *Pausanias. Travel Writing in Ancient Greece*, Londen.
- Roscher, W.H. 1897-1902. *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, deel III Nabaother – Pasicharea, Leipzig.
- Rüpke, J. *A Companion to Roman Religion*, Oxford.
- Schlesier, R. 2011. *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism*, Berlin/Boston.
- Shapiro, H.A. 1993. *Personifications in Greek Art. The Representation of Abstract Concepts 600-400 B.C.*, Kilchberg/Zürich.
- Shapiro, H.A. 1947. Review of P.G. Hamberg, "Studies in Roman Imperial Art", *ArtB* 29, 1947.
- Smith, A.C. 1997. *Political Personifications in Classical Athenian Art (Volume I of II)*, Ann Arbor.
- Smith, A.C. 2011. *Polis and Personification in Classical Athenian Art*, Leiden-Boston.
- Sobel, H. 1990. *Hygieia. Die Göttin der Gesundheit*, Darmstadt.
- Stadter, P.A. 1992. *Plutarch and the historical tradition*, Londen-New York.
- Stafford, E. 2000. *Worshipping Virtues. Personification And The Divine In Ancient Greece*, Wales.
- Stafford, E. and Herrin, J. 2005. *Personification in the Greek World: from antiquity to Byzantium*, Wales.
- Stafford, E. 2005. 'Without you no one is happy. The cult of health in ancient Greece', in H. King, *Health in Antiquity*, Routledge, 120-135.
- Straten, F.T. van. 1995. *Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Leiden-New York-Köln.
- Timmer, M. 2001. *Van Anima tot Zeus. Encyclopedie van begrippen uit de mythologie, religie, alchemie, cultuurgeschiedenis en analytische psychologie*, Rotterdam.
- Versnel, H.S. 1981. *Faith, Hope and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World. Volume 2*, Leiden.
- Versnel, H. 2011. *Heis Dionysos! – One Dionysos? A Polytheistic Perspective*, in R. Schlesier, *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism*, Berlin/Boston, 30-37.
- Walters, H.B. 1899. 'Athena Hygieia', *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 19., 1899, 165-168.
- Webster, T. B. L. 1954. 'Personification as a Mode of Greek Thought', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 17, No. 1/2., 1954, 10-21.
- Wes, M.A, Versnel, H.S., van der Vliet, Ch. L. 1978. *De wereld van de oudheid*, Groningen.
- Williams, J. 2011. 'Religion and Roman Coins', in J. Rüpke, *A Companion to Roman Religion*, Oxford, 143-163.

- Wilkins, J. 2005. 'Hygieia and dinner at the symposium', in H. King, *Health in Antiquity*, London and New York, 136-149.
- Winkler, L. 1995. *Salus. Vom Staatskult zur politische Idee: Eine archäologische Untersuchung*, Heidelberg.
- Wroth, W. 1884. 'Hygieia', *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 5., 1884, 82-101.

Jacobus Colyer en de Vrede van Karlowitz (1699)

Mark Beumer

Op 26 januari 1699 bemiddelden Jacobus Colyer en Lord William Paget tussen het Ottomaanse Rijk en de Heilige Liga. Met dit verdrag kwam er een einde aan de Grote Turkse Oorlog van de Heilige Liga. Hierna zou het Ottomaanse Rijk nooit meer dezelfde allure hebben.

De diplomatieke betrekkingen tussen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en het Ottomaanse Rijk zijn sterk onderbelicht in de Nederlandse historiografie. Naast het standaardwerk van Alexander de Groot uit 1978, dat in 2012 herzien is uitgegeven, is er geen ander boek dat handelt over dit aspect van de Nederlandse geschiedenis. Tegelijk vierde Nederland in 2012 vierhonderd jaar diplomatieke betrekkingen met Turkije. De zeventiende eeuw in de Republiek kenmerkt zich door een aantal gebeurtenissen. De Vereenigde Oostindische Compagnie wordt in 1602 opgericht. Cornelis Haga wordt in 1612 de eerste Nederlandse ambassadeur bij de Porte en in 1648 wordt de Tachtigjarige Oorlog beëindigd met de Vrede van Münster, waarbij Spanje de Republiek als zelfstandige natie erkent. In 1672 wordt Willem III tot stadhouder benoemd en krijgt te maken met Lodewijk XIV, die het Rampjaar ontketend. Willem III probeert met behulp van keizer Leopold I weerstand te bieden, maar Leopold weigert aanvankelijk, omdat hij op vriendschappelijke voet stond met Lodewijk XIV, met wie hij in 1671 een neutraliteitsverdrag had gesloten. Binnen al deze gebeurtenissen en de aanstelling van Cornelis Haga, wordt Jacobus Colyer volkomen genegeerd, terwijl hij een cruciale rol speelde in de toekomst van het Ottomaanse Rijk en Europa.

Het Ottomaanse Rijk

Ondertussen was het Ottomaanse Rijk sinds 1453 begonnen aan een grote veroveringstocht. Na Constantinopel waren onder ander Servië en de Peloponnesos aan de beurt veroverd te worden. Gedurende het bewind van sultan Mehmet II (1451-1481) werd de Ottomaanse staat omgevormd tot een gecentraliseerd rijk. De Ottomanen gebruikten niet de term "rijk" maar noemden het de Sublieme Staat, *Devlet-i Aliyye*. Mehmet voerde een reeks van wettelijke, bestuurlijke en militaire hervormingen door om een gecentraliseerde staatsstructuur te vormen. Hij slaagde erin om de absolute macht van de sultan te consolideren door het instellen van een centraal bestuur, waarin de bureaucraten en militairen gerekruteerd via het *devşirme*-systeem de belangrijkste instrumenten van de staat werden. De Ottomaanse Turken waren de aartsvijand van het katholieke Habsburgse Rijk. De Ottomaanse legers hadden Wenen bijna veroverd in 1529 en voor meer dan honderdvijftig jaar, regeerde het Ottomaanse Rijk over etnische groepen in de Balkan, bijna geheel Hongarije en deel van Zuid-Rusland. In 1699 veroverde het Habsburgse Rijk bijna geheel Hongarije en Transsylvanië. Colyer bemiddelde samen met Lord Paget tijdens de Vrede van Karlowitz. Het is daarom belangrijk om op Colyer in te zoomen.

Jacobus Colyer

Jacobus Colyer is geboren in 1657 en werd gedoopt in de Waalse Kerk op 18 februari. Hij is de tweede zoon van Justinus Colyer en Maria Engelbert en heeft twee zussen en vier broers. Zijn vader werd in juli 1667 als gezant aangesteld bij de Porte. Op 13 april 1668 arriveren hij en zijn gezin in Izmir. Na een verblijf van drie weken, zet het gezelschap hun reis voort naar Istanbul, waar hij op 31 mei zijn intrede doet. Tussen 1668 en 1680 zou Justinus als resident functioneren. Hoewel Justinus blij was met zijn benoeming, was het maar de vraag of hij goed bekend was met de plaatselijke cultuur en de Ottomanen. De val van Constantinopel had immers in Europa het agressieve en wrede Turkenbeeld bevestigd. Toen de Turken in 1526 de Hongaarse koning Lodewijk II bij Mohács versloegen en drie jaar later Wenen belegerden, kwam de Turkse

dreiging sterk naar voren. Het ongenueanceerde beeld van de Turkse Ottomanen leiden tot een enorme productie van pamfletten en andere werken over de Turken als aartsvijanden van het christendom. Justinus probeerde in zijn brieven aan de Staten-Generaal zo genuanceerd mogelijk te zijn. In 1682 voelde hij zijn einde naderen en stelde zijn zoon aan tot secretaris en thesaurier van het gezantschap, met opdracht om bij zijn overlijden in die waardigheid de ambassade waar te nemen tot nader orde van *Hunne Hooghmogende Heren*. Wanneer Justinus sterft op 28 december 1682, wordt Jacobus bij de resolutie van 12 april 1683 opgedragen tijdelijk de belangen van de Republiek te behartigen als secretaris. Op 29 november 1684 wordt hij benoemd tot resident, waarbij hij in juli 1686 zijn publieke intrede houdt en in 1688 daadwerkelijk ambassadeur wordt. Zijn werkzaamheden bestonden hoofdzakelijk uit het bestrijden van de Franse invloed en in pogingen om de vrede te bewerken tussen de Habsburgse keizer en de Ottomanen, welke laatste aan Engeland en de Republiek tot bemiddeling hadden verzocht. Zijn bekendheid met de Turkse taal en gewoonten gaf hem een voorsprong op andere ambassadeurs en bij de Turken was hij dan ook zeer geliefd, met een benoeming tot graaf als beloning. Zijn moeder schreef dat hij Turks, Grieks en Italiaans sprak. Jacobus schreef tijdens zijn aanstelling vele brieven met Anthonie Heinsius (1641-1720) en Gisbert Cuper (1644-1716). Anthonie Heinsius was een Nederlands staatsman en raadpensionaris van Holland vanaf 1689 tot aan zijn dood. Gisbert Cuper was hoogleraar Oudheid en politicus. In deze briefwisselingen beschreef Jacobus de gebeurtenissen en zijn gevoelens daarbij. Het is duidelijk dat hij al zijn kwaliteiten nodig had om een einde te maken aan de Grote Turkse Oorlog.

Jacobus Colyer in Karlowitz. *Theatre de la Paix entre les Chrestiens et les Turcs* (The Hague: Anna Beek, 1699).

Het beleg van Wenen 1683

Tussen 14 juli en 12 september 1683 probeerde de Turken onder leiding van grootvizier Kara Mustafa voor de tweede keer Wenen binnen te dringen. Volgens Colyer bedroeg het leger meer dan 200.000 'weerbare mannen'. De Oostenrijkers waren als de dood voor de Turken en wilden een oorlog vermijden. De Turken misten echter belegeringskanonnen, die zij compenseerden door het gebruik van mijnen om de stadsmuren te verwoesten. Onverwachts verscheen in de vroege ochtend van 12 september de Poolse koning Jan Sobieski op het toneel met een gecombineerd Pools-Duits-Oostenrijks leger. Door een uitgekookte strategie wist hij het Turkse leger te verslaan. Eerst viel het leger achtereenvolgens de Duitse en Poolse infanterie aan, en nadat het Turkse leger grote manoeuvres moest uitvoeren om zich te verdedigen en er hevig werd gevochten, kwamen de Poolse en Oostenrijkse zware cavalerie uit de heuvels op de rechterflank afgestormd. Na dertien uur was de strijd beslist: de Turken gaven zich over en

trokken zich terug naar Hongarije. Kara Mustafa werd uit zijn ambt gezet en in december ter dood veroordeeld. Toen hij in Belgrado aankwam, ontving hij van de sultan een pakje met een zwarte zijden sjaal. Hij wist wat dat betekende: een bevel om zichzelf op te hangen. De nipte redding van Wenen door de Poolse koning bracht de Europese leiders tot het inzicht, dat ze alleen gezamenlijk de Turken konden verslaan. Daarom werd in het voorjaar van 1684 de Heilige Alliantie opgericht. Deze Heilige Alliantie bestond uit Polen, het Heilige Roomse Rijk, Venetië, Toscane, Rusland en Malta.

De Ottomanen omsingelen Wenen. Schilderij van Frans Geffels (1635–1671) - Badisches Landesmuseum.

De Negenjarige Oorlog (1688-1697)

Het afsluiten van de Heilige Liga in 1684 was vooral het werk geweest van de Oosterse factie, die in de eerste plaats het Ottomaanse Rijk wilde bestrijden. Kanselier Stratmann kan men als het hoofd van de Westerse factie beschouwen. Anders dan in 1684 wilde hij nu vooral het Duitse Rijk tegen de Fransen beschermen en streefde daarom naar vrede met de Turken. De Oosterse factie stond onder leiding van graaf Ulrich van Kinsky, sinds 1683 kanselier van Bohemen. Als inwoner van een van de Habsburgse erflanden had hij minder oog voor de belangen van Leopold als Duitse keizer en wilde hij doorgaan met het terugdringen van de Turken. Leopold I, die na het tweede beleg van Wenen zijn rol als rijkshoofd ondergeschikt gemaakt had aan die van heer van Oostenrijk, rekende zichzelf nu ook tot de Westerse factie en wilde in 1688 de handschoenen tegen Lodewijk XIV opnemen en vrede met de Porte sluiten. Zo reageerde hij positief op het verzoek om Frankrijk de oorlog te verklaren. In 1697 wordt uiteindelijk een wapenstilstand tussen Lodewijk XIV en Willem III gesloten, waarbij Lodewijk toegeeft en zo de machtsbalans in Europa herstelt.

De Vrede van Karlowitz

Intussen werd druk overlegd tussen Colyer en zijn Engelse collega Paget, samen met de andere diplomaten. De diplomaten waren Rami Mehmed Efendi (Ottomaanse Rijk), Graaf Wolfgang

IV van Oettingen-Wallerstein en Leopold Graaf Schlick tot Bassano en Weiskirchen (Oostenrijk), Alois Ferdinand graaf Marsigli was in dienst van Oostenrijk en nam de grenzen voor zijn rekening. Daarnaast waren Carlo Ruzzini (Venetië), Palatijn van Posen, Graaf Stanislaus Malachowski (Polen) en Prokopy Voznitsyn namens Rusland aanwezig. Tenslotte was de Griek Allesandro Maurokordato aanwezig, omdat hij al vele tolken aan de Porte heeft geleverd. Hij werd hij door de sultan toegelaten tot de Geheime Raad en als gevolmachtigde van de conferentie. Hij heeft drie jaar in Oostenrijk als onderhandelaar gewerkt en kent de ambassadeurs en hun werkwijzen, waardoor de vrede voor Turkije toch enigszins draaglijk was. Colyer en Paget voerden samen het eerste ronde tafelgesprek in de geschiedenis. Het is de vraag hoe Colyer de sultan heeft overgehaald deel te nemen aan de onderhandelingen. De sultan zou immers het grootste deel van zijn grondgebied verliezen volgens het *uti possidetis* principe. *Uti possidetis* houdt in dat een nieuwe staat wordt afgebakend door de reeds bestaande grenzen. Beiden partijen claimden echter meer dan ze mochten houden. De Turken eisten behoud van Zevenburgen, dat in Oostenrijkse handen was gekomen, terwijl de Oostenrijkse onderhandelaars de steden in Hongarije, die nog Turks bezit waren, terug wilden. Al deze onderhandelingen vonden plaats in de vrieskou in het huidige huidige Sremski Karlovci in Servië gelegen aan de Donau. Het lag tussen de Donauforten Kalemegdan (in Belgrado, toen in Ottomaanse handen) en Petrovaradin (bij Novi Sad in de Vojvodina, toen in Oostenrijkse handen), en dus op neutraal terrein. Er waren echter nogal wat obstakels. Zoals gebruikelijk waren er de nodige protocollaire hobbels te overwinnen, zoals wie betreedt als eerste de onderhandelingsruimte, wie slaat waar zijn kamp op enzovoort. Daarnaast was er het taalprobleem. Er was geen taal die alle deelnemers kenden, daarom onderhandelde men maar in het Italiaans, met tolken (dragomans) voor degenen die dat niet beheersten. Het verdrag werd uiteindelijk in het Latijn en het Turks opgesteld.

De Vrede van Karlowitz. Links de Turken, rechts de afvaardiging van een lid van de Liga, en in het midden de bemiddelaars. Iedere partij had zijn eigen ingang.

Het succes van 1699 bestond uit een aantal factoren. Ten eerste waren daar de diplomaten, waarvan Colyer en Paget de meest succesvolle waren, omdat zij vloeiend Turks spraken. In de tweede plaats was de houding van de Ottomanen veranderd. Zij accepteerden, uiteraard met enige strubbelingen, de gelijkwaardigheid van partijen in het onderhandelingsproces. De Venetiaanse onderhandelaar Carlo Ruzzini zei er het volgende over: “It certainly was the object of admiration of the world as well as a rare case in the memory of history to see the Turks willing to submit to negotiation as equals with others and to tolerate the slow formalities of that method”. In de derde plaats was de opstelling van de Habsburgers bepalend voor het verloop van de onderhandelingen, omdat zij als eerste aan de beurt waren om tot overeenstemming te komen. Toen zij geconfronteerd werden met de door de Ottomanen verlangde concessies op het al genoemde *uti possidetis* principe, toonden zij zich redelijk flexibel, en probeerden zaken uit te ruilen op basis van quid pro quo. Ook daarin toonden de Ottomanen zich taaie onderhandelaars, en uiteindelijk kregen zij van de Habsburgers als concessies een aantal kleinere gebieden, de sloop van een aantal Oostenrijkse forten en het Banat van Temesvar. Transsylvanië moest de sultan echter definitief prijsgeven. Bovendien waren de grenzen alleen ruw vastgelegd, en zouden er na de onderhandelingen commissies op uit trekken om in het veld de grenzen precies vast te stellen. Dit bood de Ottomanen de gelegenheid om met handig manoeuvreren nog meer inbreuken op *uti possidetis* te realiseren. De betrekkelijke inschikkelijkheid van de Habsburgers werd hun dan ook tegengeworpen door de andere leden van de Liga die pas na hun aan de onderhandelingstafel kwamen. De afgevaardigde van Moskou Voznicyn formuleerde het als volgt: „die Deutschen stopften das Maul der Türken auf Kosten der Verbündeten“. De laatste factor voor het succes van de onderhandelingen waren de afspraken tussen de leden van de Liga en Rusland om gezamenlijk de Ottomanen te weerstaan. Weliswaar hadden zij belangrijke overwinningen behaald, maar hun tegenstander was nog steeds een formidabele supermacht, die pas twee eeuwen later definitief zou worden uitgeschakeld. Er was wel onderling wantrouwen, want er werd opeenvolgend onderhandeld. Elke partij sloot dus zijn eigen akkoord met de vertegenwoordigers van de sultan, en de Venetianen waren daar de dupe van. Zij waren als tweede aan de beurt, maar de gesprekken liepen vast op de Ottomaanse eisen. Zij wilden geen enkel gesprek voeren over Dalmatië zolang de aanspraken op de Peloponnesos niet waren afgewikkeld. Dat ging het mandaat van Ruzzini te buiten, en hij moest overleggen met de senaat in Venetië. Het resultaat van de vertraging was dat de Habsburgers, die haast hadden (waar de Ottomanen trouwens handig gebruik van maakten), de Venetianen onder druk zetten. Uiteindelijk werd door de Habsburgers en de Polen een soort voorlopig akkoord over Venetië gesloten, waar Venetië binnen zes maanden in Wenen desgewenst over zou kunnen heronderhandelen! Het militair verzwakte Polen kwam er zelf, ook onder tijdsdruk van de Habsburgers, ook bekaaid vanaf. Toen de Russen tenslotte een tweejarige wapenstilstand ondertekenden konden de onderhandelingen in Karlowitz worden afgesloten. Jacobus Colyer stierf uiteindelijk in 1725.

Concluderend mag gezegd worden dat Jacobus Colyer een uitzonderlijke prestatie heeft geleverd op het gebied van diplomatie. Hij slaagde erin om samen te werken met Paget, die het helemaal niet had op Nederlanders en met een groep diplomaten, die elk hun eigen belangen verdedigden. Het is aan rijke talen- en cultuurkennis te danken dat dit verdrag werd gesloten. Ook de wil de ander te leren kennen door middel van taal en cultuur droeg bij aan het goede verloop, met een uiteindelijke verheffing in de adelstand. Hedendaagse diplomaten kunnen veel leren van Jacobus Colyer. Hij laat zien dat verschillende beschavingen niet perse hoeven te botsen. Wellicht dat huidige conflicten zoals tussen Rusland en Oekraïne sneller beslecht kunnen worden door zich werkelijk te verdiepen in de ander.

Verder lezen

Groot, A.H. de. 2012. *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630* (revised edition), Leiden.

Heywood, C. 2015. *History of the Ottoman Empire*, Penguin Group USA.

Heywood, C. 1970. *English Diplomacy between Austria and the Ottoman Empire in the War of the Sacra Liga, - , with special reference to the period 1689-1699*, London.

Wheatcroft, A. 2010. *De vijand voor de poort. De Habsburgers, het Ottomaanse Rijk en de Slag om Europa*, Uitgeverij Atlas Amsterdam/Antwerpen.

Zuijlen van Nijevelt, R. van. 1883. *De vrede van Carlowitz*, Utrecht.

Denken of Doen?

Dr. Bram Roth

Docent natuurkunde IJsselcollege

Inleiding en samenvatting

Er is in de loop van duizenden jaren natuurlijk veel veranderd in de natuurwetenschappen. De vraag die hier centraal staat is, in welke mate dit geldt voor de plaats van het experiment als onderdeel van de wetenschappelijke methode. Vaak wordt het grote belang dat in de moderne tijd aan het experiment wordt toegekend, gepresenteerd als een betrekkelijk recente verworvenheid van de Verlichting. Het doel van dit onderzoek is, deze claim te toetsen en waar mogelijk te nuanceren. Daartoe is de geschiedenis heel grof opgedeeld in drie perioden, namelijk de *klassieke*, de *scholastieke* en de *moderne* periode. De klassieke periode valt daarin ruwweg samen met de Oudheid tot het wegvallen van het West-Romeinse rijk, de scholastiek valt samen met de Middeleeuwen, en de moderne periode vangt aan met de wetenschappelijke revoluties van de zestiende en zeventiende eeuw. Het onderzoek is gegroepeerd rondom historisch belangrijke figuren uit deze perioden. De voorlopige conclusie luidt dat door de hele geschiedenis heen het experiment weliswaar in een of andere vorm een belangrijke plaats heeft ingenomen in het maatschappelijk leven, maar dat het daarbij niet altijd als onderdeel van de wetenschappelijke methode heeft gegolden.

De klassieke periode

Robert Krol, Noa Buijs, Thom van den Homberg, Ruben Teunisse

Vaak wordt het beeld geschetst dat er in de klassieke periode veel werd beredeneerd en dat experimenten een ondergeschikte rol speelden. Wij vroegen ons af of dit beeld gerechtvaardigd is, wat leidde tot fascinerende vragen. Natuurlijk kwamen wij grote namen tegen als Aristoteles en Plato. Dit zijn voorbeelden van filosofen die nauwelijks experimenteerden, hoewel Aristoteles wel observeerde.

Voor het doel van ons onderzoek maken we onderscheid tussen observeren en experimenteren. Onder observeren zullen wij verstaan iets waarnemen onder al bestaande omstandigheden. Zo nam Aristoteles waar dat palingen uit modder kwamen en concludeerde daaruit dat palingen ontstaan uit modder. Hiervoor heeft hij veel observaties gedaan.

Onder experimenteren zullen wij meer verstaan, namelijk het actief manipuleren van de omstandigheden waaronder observaties mogelijk zijn, om bijvoorbeeld hypotheses te onderzoeken.

Het verrassende van ons onderzoek is, dat het beeld van de Oudheid als een periode van denkers door veel voorbeelden kan worden genuanceerd van natuurfilosofen die naast hun denkwerk ook wel degelijk aan zulk experimenteel werk deden.

We zullen hieronder een aantal belangrijke figuren behandelen.

Claudius Galenus (2^e-3^e eeuw v.Chr.)

Deze arts hechtte veel waarde aan waarnemingen en deed daarom aan experimenten op dieren. Zo ontdekte hij dat urine niet gevormd werd in de blaas maar in de nieren. Verder deed Galenus vele andere experimenten op het gebied van ademhaling, zenuwfunctie en bloed. Zo constateerde hij een verschil tussen donkerrood bloed in de aders en het felrode in de slagaders. Echter, de conclusie dat dit zou komen door een verschil in zuurstofgehalte was nog een stap te ver. Galenus dacht het onderscheid te kunnen verklaren doordat het één in de lever gemaakt werd en het ander in het hart. Om deze observatie te doen was er een experiment nodig in de vorm van het opensnijden van verschillende bloedvaten. Dit is niet een observatie waar je toevallig in het dagelijks leven tegen aan zult lopen.

Anaxagoras (500-428 v.Chr.)

In de tijd van de klassieke Oudheid waren er debatten over de mogelijkheid van het vacuüm, dat in die tijd voor onmogelijk werd gehouden omdat de natuur er een vrees voor het lege (*horror vacui*) op na zou houden. Anaxagoras bewees dat lucht geen vacuüm was doormiddel van een experiment. Hij deed dat door te laten zien dat water werd tegengehouden door lucht. Daarmee had hij bewezen dat lucht ruimte inneemt. Ofwel: waar lucht is, is geen vacuüm.

Aristarchus (310-230 v.Chr.)

Aristarchus is de eerste astronoom van wie bekend is dat hij de afstanden van de aarde tot de zon en de maan probeerde te bepalen. Hij zag in dat de hoek tussen de twee zichtlijnen maan-zon precies 90 graden was bij halfvolle maan. Door daarna de hoek tussen de zichtlijnen aarde-zon en aarde-maan te meten kon hij de verhoudingen bepalen tussen de afstand tot de maan en tot de zon. Zijn metingen waren niet heel nauwkeurig. In de tijd dat Aristarchus dit heeft proberen te berekenen kon hij alleen gebruik maken van het meten met hoeken. Er waren natuurlijk ook andere manieren waarmee ze afstanden konden meten, die waren echter niet bruikbaar om de afstand van de aarde tot de zon en tot de maan te berekenen.

Hippocrates (ca. 460-377 v.Chr.)

Een voorbeeld van iemand die meer deed dan alleen denken maar ook ‘deed’ was de geneeskundige Hippocrates. Hij wordt vandaag de dag nog steeds gezien als een van de belangrijkste personen uit de geneeskunde, naar wie dan ook de beroemde eed is genoemd die artsen moeten zweren. Hippocrates verzamelde gegevens en deed experimenten die aantoonde dat de symptomen van een ziekte waarschijnlijk veroorzaakt werden door natuurlijke reacties van het lichaam, en geen bovennatuurlijke oorzaak hadden. Hippocrates beschreef aan de hand van zijn experimenten en gegevens hoe artsen moesten handelen.

Aan de hand van deze voorbeelden kunnen we zeggen dat er wel degelijk experimenteel werk verricht werd in de klassieke periode. Er werd gemeten, onderzocht en zeker niet alleen geobserveerd en beredeneerd. Hieruit maken wij op dat men het beeld van de klassieke periode als ‘denk’ periode enigszins moet nuanceren. De experimenten voldeden misschien niet aan de eisen die vandaag de dag voor experimenten worden gesteld, maar daarbij moeten we dan natuurlijk ook in ons achterhoofd houden dat er in de klassieke periode veel minder middelen beschikbaar waren.

De periode van de scholastiek

Carlijn Top, Tosca Horstink, Lola van Doorne, Angelique Biemans

Onder de term scholastiek vatten we de middeleeuwse filosofie samen. Het onderwijs werd in deze tijd steeds belangrijker en in die periode zijn de eerste universiteiten ontstaan. De scholastici wilden God vinden door middel van de wetenschappelijke methode. De scholastiek werd steeds meer een zelfstandige wetenschap waarbij men rationeel ging nadenken. Er werd wel degelijk praktisch werk verricht, met name in het uit die tijd bekende stelsel van gilden. Maar omdat de wetenschap zich beperkte tot de kloosters en beginnende universiteiten, zullen we ons voornamelijk richten op de wetenschappelijke filosofische methodes die daar werden gebezigd. In deze wetenschap werd de kunst van het redeneren belangrijker. Het doel was om theologie en wijsbegeerte in één stelsel te verenigen en te laten zien dat deze best samen konden gaan.

Er is een aantal belangrijke scholastische filosofen. Petrus Abaelardus (1079-1142) is daar een van. Hij was een Normandische theoloog en filosoof die een aantal belangrijke werken heeft geschreven. Hij vond veel tegenstrijdigheden in het werk van Anselmus van Laon. Deze

behandelt Abaelardus in zijn werk *Sic et non* (Ja en nee). Abaelardus wilde altijd eerst begrijpen voordat hij iets geloofde: *Nihil credendum nisi prius intellectum* (Niets moet worden geloofd zonder dat het eerst begrepen is). Zijn leer ging vaak in tegen de kerkelijke ideeën.

Een andere belangrijke representant van deze periode was Albertus Magnus (1200-1280). Hij deed veel verslag van experimenten. Zo probeerde hij bijvoorbeeld struisvogels ijzer te laten eten en vond hij uit dat cicaden, wanneer je ze onthoofdde, ze nog even door bleven zingen. De algemene scholastieke methode werkte volgens drie principes, *lectio*, *quaestio* en *disputatio*, ofwel lezing, vraagstelling en de discussie. *Lectio* kreeg een nieuwe betekenis bij de universiteit. Het werd een college, waarbij vaak gebruik werd gemaakt van verklarend lezen. De *quaestio* had de intentie om de denker te verwarren, wat het denkproces stimuleerde. De *disputatio* ging om het uitlokken van tegengestelde, zakelijke argumenten, waardoor een discussie plaats kon vinden. *Disputatio* is zeer wetenschappelijk in die zin, dat men door te discussiëren en te redeneren tot overeenstemming kon komen over logische conclusies. Omdat evenwel waarneming geen onderdeel uitmaakte van de scholastieke methode, laat staan het uitvoeren van experimenten, was van natuurwetenschap in strikte zin nog geen sprake.

De moderne periode

Julius van Andel, Nayan Jainandunsing, Wessel Donkervoort

De moderne wetenschap laten wij beginnen in hetzelfde periode als Dijksterhuis (1950, *De mechanisering van het wereldbeeld*), namelijk aan het eind van de eerste helft van de 17^e eeuw. Deze begon niet zomaar. Er waren al een paar wetenschappelijke revoluties waarvan men de belangrijkste meestal dateert van 1543, het jaar waarin Nicolaus Copernicus (1473-1543) zijn boek *De revolutionibus orbium coelestium* (*Omwentelingen der hemellichamen*) publiceerde. Een ander voorbeeld is Andreas Vesalius (1514-1564) die voor het eerst sinds de Oudheid de menselijke anatomie zo compleet mogelijk wilde vastleggen in zijn boek *De humani corporis fabrica* (1543, *De bouw van het menselijk lichaam*). Vanaf het einde van de eerste helft van de 17^e eeuw groeide het besef van het belang van eigen observaties en experimenten. Omdat deze manier van wetenschap bedrijven zo zeer gemeengoed is geworden dat zij tegenwoordig op school zelfs als standaard onderwezen wordt, ligt het voor de hand in het groeiende belang van het experiment een belangrijke eerste stap te ontwaren op weg naar de moderne periode. De standaard die tegenwoordig op school wordt onderwezen is de volgende:

1. Observatie
2. Probleemstelling
3. Hypothese
4. Experiment
5. Resultaten
6. Conclusie
7. Hypothese wordt bevestigd/verworpen
8. (Nieuwe hypothese opstellen).

In dit stappenplan is een bewuste volgorde aangebracht waarin het experiment een rol krijgt als middel om een vooraf opgestelde hypothese te verwerpen, te bevestigen, of te verfijnen in de vorm van een nieuwe hypothese.

Wat we terug kunnen zien in het stappenplan is dat het experiment volgt op de hypothese. Dit is terug te voeren op een visie die voor het eerst is verwoord door Karl Popper (1902-1994), namelijk dat experimenten zijn bedoeld om een theorie te *ontkrachten* in plaats van te bevestigen (Popper 1963).

Velen kennen de anekdote dat Newton (1687, *Principia Mathematica*) zich bij het opstellen van zijn algemene gravitatiewet liet inspireren door een appel die uit de boom viel. Volgens die anekdote realiseerde Newton zich toen dat ook de maan naar de aarde toe valt. Hoewel het een anekdote is, geeft het toch de werkwijze van Newton aan. Hij had eerst een observatie, daarna een probleem stelling, enzovoorts.

In Thomas Kuhns (1962) voorstelling is de dagelijkse praktijk van wetenschap bedrijven rustig en, probleemoplossend. Deze praktijk noemde hij “normale wetenschap”. Hij zei ook dat normale wetenschap onderworpen is aan de voorwaarden gesteld door “heersende theorieën”. Bijvoorbeeld: Mensen gaan niet naar hun lab met de bedoeling de relativiteitstheorie te ontcrachten. Ze gaan naar hun lab, ervan uitgaande dat de relativiteitstheorie klopt, omdat die theorie heersend is. Hij noemde de dagelijkse praktijk van wetenschap bedrijven onder beperking van een heersende, algemeen geaccepteerde theorie, een *paradigma*.

Het heersende paradigma bepaalt de vragen die je stelt en die je negeert. Het bepaalt mede hoe vragen worden onderzocht, welke hulpmiddelen je gebruikt en hoe het experiment zal uitpakken. Daarnaast beperkt het de ruimte die een wetenschapper krijgt bij het interpreteren van de resultaten van een experiment. Als je geen heersend paradigma hebt dat vastlegt hoe je experimenten uitvoert, dan zal het opstellen van nieuwe theorieën en het uitvoeren van controle-experimenten vrijwel ondoenlijk zijn. Met andere woorden, het paradigma is nodig om “instructies” te geven die “leiden” in het maken van theorieën en het opstellen van experimenten.

Maar de heersende paradigmata zijn niet altijd dezelfde geweest. Zo had je de paradigmata van Aristoteles en Newton en hebben we nu dat van Einstein. Volgens Kuhn is er tussen twee paradigmata altijd een korte periode van hevige wetenschappelijke activiteit, die ertoe leidt dat het heersende paradigma gewijzigd wordt. Hoewel zo een periode kort en hevig is, moeten de verschillen tussen de paradigmata ook niet worden overdreven. Zo is er in de praktijk eerder een gradueel verschil tussen verschillende paradigmata dan dat er een aardverschuiving van ideeën zou plaatsvinden. Het verschil tussen de zienswijze van Einstein en Newton is dat Newton een uitstekende en praktische benadering levert voor verschijnselen die met lage snelheid en weinig energie gepaard gaan. Geen enkele civiel ingenieur zou het bijvoorbeeld in zijn hoofd halen om sterkteberekeningen met relativistische mechanica uit te voeren.

Wat we nu kunnen zeggen over het uitvoeren van experimenten in de moderne periode is, dat de manier waarop de resultaten van een experiment worden geïnterpreteerd, afhangt van het heersende paradigma. Hetzelfde geldt voor de theorieën en observaties. Dit betekent ook dat wanneer iemand een theorie probeert te ontcrachten door middel van experimenten, dat dan een afwijkende uitslag van een experiment wordt toegeschreven aan een verkeerde toepassing van theorieën die onder het heersende paradigma gemeengoed zijn, terwijl het paradigma zelf ook aan herziening toe zou kunnen zijn.

Referenties moderne periode

Dijksterhuis, E.J. (1950). *De mechanisering van het wereldbeeld*, Amsterdam.

Copernicus, Nicolaus (1543). *De revolutionibus orbium coelestium*

Vesalius, Andreas (1543). *De humani corporis fabrica*

Popper, Karl Raimund (1963). *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*, London.

Kuhn, Thomas (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago.

Newton, Isaac (1687). *Principia Mathematica*.

Einstein, Albert (1916). *Grundlage der allgemeinen Relativitätstheorie*, J. A. Barth.

URL's klassieke periode

<http://home.kpn.nl/ligteneigen1/klassiek/geschiedenis/grieken/grieken1.html>

<http://wibnet.nl/technologie/wiskunde/hoematmenindeoudheiddeafstandtotdezoon>

http://www.greekmedicine.net/whos_who/Hippocrates.html

<http://www.historylearningsite.co.uk/hippocrates.htm>

<http://www.hartwijzer.nl/Cardiologie.php>

URL's scholastiek

<http://www.verhoevenmarc.be/PDF/Glossarium.pdf>

<http://www.cie.ugent.be/scholastiek/3methode.htm>